
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng3
s. 199-213
doi: 10.36121/kpaduch.22.2025.3.199

Katarzyna Paduch
ORCID: 0000-0002-5262-5577
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Czytelnicy bezpłatnych czytelni przy Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności w świetle ankiet z lat 1896-1897

Streszczenie: Niniejszy artykuł ma na celu omówienie ankiet wypełnionych przez użytkowników księgozbiorów czytelni bezpłatnych prowadzonych przez Wydział Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności w latach 1896-1897. W 1896 r. Stanisław Michalski skierował do czytelników oraz użytkowników księgozbiorów czytelni bezpłatnych kwestionariusz ankietowy złożony z w wersji podstawowej z 19 pytań. Przygotowane pytania miały na celu jak najlepsze poznanie użytkowników czytelni bezpłatnych. W pierwszej części ankiety pytania dotyczą szeroko pojętych podstawowych informacji (danych osobowych) o użytkownikach czytelni, zaś w drugiej części ankiety pytania dotyczyły nawyków i preferencji czytelniczych oraz wyborów lektur przez użytkowników czytelni.

Słowa kluczowe: czytelnictwo, Wydział Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, XIX wiek, czytelnie bezpłatne, Królestwo Polskie.

Readers of the free reading rooms at the Warsaw Charitable Society in the light of surveys from 1896-1897

Annotation: This article aims to discuss surveys completed by users of the free reading room collections run by the Reading Room Department of the Warsaw Charitable Society in 1896 and 1897. In 1896, Stanisław Michalski addressed a questionnaire consisting of 19 questions to readers and users of the free reading room collections. The questions were designed to provide a better understanding of free reading room users. The first part of the survey focused on broadly defined basic information (personal data) about reading room users, while the second part focused on reading habits and preferences, as well as reading choices of reading room users.

Keywords: reading, Reading Room Department of the Warsaw Charitable Society, 19th century, free reading rooms, Kingdom of Poland

W 1814 roku z inicjatywy Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej (1778-1837) powstało Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności. Wśród przedstawicieli arystokracji oraz inteligencji warszawskiej zaangażowanych w powstanie towarzystwa znaleźli się m.in. poetka i filantropka Maria z Czartoryskich Wirtemberska (1768-1854), polityk i działacz społeczny Julian Ursyn Niemcewicz (1757-1841), pisarz i publicysta Stanisław Staszic (1755-1826), działacz oświatowy, poeta Józef Lipiński (1764-1828), jak również naczelný lekarz wojsk koronnych, współtwórca Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego, Michał Anioł Bergonzoni (1748-1819)¹. Podejmując w ramach swojej działalności różne inicjatywy, Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności wspierało ubogich mieszkańców stolicy, organizując dla nich, m.in. poprzez Wydział Lekarski, opiekę medyczną czy też opiekę nad sierotami, tworząc w ramach Towarzystwa Wydział Opieki nad Sierotami i Ubogimi Dziećmi. W celu polepszenia sytuacji klasy robotniczej organizowano Wydział Ochron, Wydział Czytelń, a także utworzono Wydział Zupy Rumfordzkiej² wspierający ubogich bezpłatnym posiłkiem³.

Wydział Czytelń Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności

Podejmując liczne inicjatywy w celu poprawy sytuacji ubogich mieszkańców Warszawy, Rada Opiekuńcza Cyркуlu I wystąpiła w 1858 r. z inicjatywą założenia czytelni bezpłatnych. Projekt znalazł poparcie ówczesnego wiceprezesa Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności księcia Jana Tadeusza Lubomirskiego (1826-1908)⁴. W 1860 r. przekazał on na rzecz czytelni „znakomity księgozbiór, cztery szafy jesionowe, czternaście krzeseł i dwa stoły”⁵. Elżbieta Mazur zauważa, iż dar ten stał się początkiem działalności pierwszych czterech czytelni imienia księcia Lubomirskiego⁶. W 1861 r. czytelnie bezpłatne rozpoczynają swoją działalność⁷. W ciągu roku nastąpił

¹ H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002, s. 58-59; E. Mazur, *Czytelnie bezpłatne Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, [w:] *Wielcy fundatorzy przełomu XIX i XX wieku dla Warszawy*, red. R. Nowoszewski, Warszawa 2018, s. 22-24; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, *Res sacra miser: dzieje Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Warszawa 2015, s. 14-31.

² H. Markiewiczowa zauważa, iż zupa rumfordzka miała kilka wersji. Gotowano ją z grochu i jęczmienia z dodatkiem białego chleba, podawano z kromką żytniego chleba. H. Markiewiczowa, dz. cyt., s. 133-134. Zaś szczegółowy przepis z trochę innych składników na przygotowanie zupy rumfordzkiej zamieściła E. Mazur. Zob. E. Mazur, *Pomoc żywnościowa w Warszawie w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1995, nr 2, s. 186, 196.

³ Zob. tamże, s. 63-68; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, dz. cyt., s. 40-120.

⁴ Jan Tadeusz Lubomirski (1826-1908) – działacz ekonomiczny, społeczny i oświatowy. Od roku 1856 r. działał w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności. W latach 1858-1859 oraz 1860-1863 pełnił funkcję wiceprezesa oraz prezesa Administracji Ogólnej Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Zaś w latach 1870-1895 był prezesem wspomnianego towarzystwa i swoimi działaniami przyczynił się do jego rozwoju. Zob. S. Konarski, *Lubomirski Jan Tadeusz (1826-1908)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 58-60.

⁵ E. Mazur, dz. cyt., s. 25; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, dz. cyt., s. 92; K. Świerkowski, *Rodowód Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 113.

⁶ E. Mazur, dz. cyt., s. 26; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, dz. cyt., s. 92; S. Konarski, dz. cyt., s. 58.

⁷ K. Świerkowski oraz J. Krajewska podkreślają, iż Czytelnie Bezpłatne rozpoczęły działalność

szybki ich rozwój i w 1862 r. w Warszawie działało już dwanaście czytelni bezpłatnych⁸. W roku 1862 Jan Tadeusz Lubomirski ponownie przekazał zbiory biblioteczne na rzecz czytelni, a także „stoł duży z szufladami, stołków z poręczami trzy, kałamarzy cztery”, wspierając tym samym po raz kolejny działalność czytelni bezpłatnych. Z kolei 1863 r. przekazał działającą wówczas dwunastu czytelniom „12 obrazów z historii Polski”⁹. Powstałe wówczas pierwsze czytelnie bezpłatne udostępniano w salach ochron, pod opieką warszawskich społeczników, m.in. działaczki oświatowej i bibliotekarki Maria Gomólińskiej (1866-1935)¹⁰.

W wyniku przemian społecznych w Królestwie Polskim rozwinął się przemysł, zaś w samej Warszawie nastąpił ogromny wzrost liczby robotników. W 1840 r., jak podaje Hanna Markiewiczowa, liczba robotników przemysłowych w stolicy wynosiła około 2500, natomiast już pod koniec lat czterdziestych liczba robotników zatrudnionych w większych zakładach przemysłowych wzrosła do około 3-3,5 tys. osób¹¹. Czytelnie spełniały ważną rolę edukacyjną szczególnie dla szybko rosnącej liczby klasy robotniczej, stając się miejscem walki z analfabetyzmem oraz miejscem, w którym przekazywano idee patriotyczne. Korzystali z nich również rzemieślnicy i urzędnicy¹². Dzięki bezpłatnej działalności oświatowej odgrywały one ogromną rolę w kształtowaniu młodego pokolenia, gdyż – jak zauważa Elżbieta Mazur – „zdawano sobie sprawę, że poprzez odpowiedni dobór lektur można kształtować poglądy polityczne mało wyrobionego czytelnika”¹³.

W drugiej połowie XIX w. powstają liczne organizacje zajmujące się działalnością oświatową. Zaś w tym czasie na Zachodzie Europy powstają i rozwijają się biblioteki publiczne. Podobnie było w zaborze pruskim, na obszarze którego działało Towarzystwo Czytelń Ludowych w Poznaniu (1880-1939), które w 1911 r. posiadało 710 wypożyczalni. Zaś w zaborze austriackim rozwój czytelni w Krakowie organizuje i wspiera III Koło Towarzystwa Szkoły Ludowej oraz powstaje Biblioteka Publiczna przy Oddziale Krakowskim Towarzystwa Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza. Z kolei we Lwowie działa Towarzystwo Oświaty Ludowej (1881-1904). Zaś na terenie wszystkich trzech zaborów działa Polska Macierz Szkolna. Na rozwój oraz popularyzację działalności oświatowej wpłynęły hasła głoszone przez pozytywistów, którzy od lat 70. XIX w. głosili hasła pracy od podstaw w celu podniesienia i rozwoju społecznego, kulturalnego i gospodarczego ziem polskich pod zaborami¹⁴.

w 1861 r. a nie, jak podają inne opracowania w 1858 r. Zob. K. Świerkowski, dz. cyt., s. 113; J. Krajewska, *Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870-1914*, Warszawa 1979, s. 47.

⁸ K. Świerkowski, dz. cyt., s. 113-114.

⁹ E. Mazur, dz. cyt., s. 26; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, dz. cyt., s. 92; K. Świerkowski, dz. cyt., s. 114.

¹⁰ E. Mazur, dz. cyt., s. 26; U. Tabor, *Życie zapomniane – praca i działalność oświatowa Marii Gomólińskiej w pierwszych instytucjach oświaty dorosłych w Polsce*, „Edukacja Dorosłych”, 2010, nr 2, s. 134-137.

¹¹ E. Mazur, dz. cyt., s. 25; H. Markiewiczowa, dz. cyt. s. 44-45.

¹² E. Mazur, dz. cyt., s. 26; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, dz. cyt., s. 93; K. Świerkowski, dz. cyt., s. 114-115; K. Małeczyńska, *Książki i biblioteki w Polsce w okresie zaborów*, Wrocław 1987, s. 148.

¹³ E. Mazur, dz. cyt., s. 31.

¹⁴ Zob. H. Radlińska, *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961,

W związku ze wzrostem liczby mieszkańców Warszawy powstało zapotrzebowanie na otwarcie bibliotek publicznych, zwłaszcza w Królestwie Polskim, gdzie działały jedynie nieliczne czytelnie płatne. W obliczu przemian społecznych, gospodarczych oraz politycznych w latach 70. XIX w. czytelnie bezpłatne WTD zaczęły pełnić ważną funkcję edukacyjną oraz społeczną. Od 1879 r. liczba czytelni wzrastała, tak by w roku 1893 osiągnąć liczbę 23¹⁵. Wzrastała także liczba czytelników oraz użytkowników czytelni bezpłatnych i w 1896 r. wynosiła ona 11 500 osób. Pomimo tego Ksawery Świerkowski ustalił, „że z czytelni bezpłatnych WTD w tym czasie korzystało tylko nieco ponad 3% piśmiennych mieszkańców Warszawy”¹⁶. Z kolei Irena Gawinkowa oraz Stanisław Tazbir określili powstałe wówczas czytelnie bezpłatne „mianem pierwszej warszawskiej sieci bibliotecznej”¹⁷.

Niniejszy artykuł ma na celu omówienie ankiet informacyjnych o użytkownikach księgozbiorów czytelni bezpłatnych prowadzonych przez Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności, zebranych najprawdopodobniej na przestrzeni jednego roku 1896-1897 i zachowanych w Archiwum Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy¹⁸. Na ich podstawie zostanie podjęta próba przedstawienia informacji o czytelnikach poprzez analizę informacji dotyczących użytkowników czytelni, m.in. o ich wieku, wykształceniu, wykonywanym zawodzie, miejscu zamieszkania oraz sposobie pozyskiwania książek do lektury. W toku analizy zachowanych ankiet zostanie także podjęta próba ukazania preferowanych wyborów czytelniczych użytkowników czytelni bezpłatnych, a także odpowiedzi na pytania, czy użytkownicy częściej wybierali literaturę piękną pisaną „ku pokrzepieniu serc” Polaków pod zaborami, czy też wybierali bardziej wymagające publikacje, na przykład z zakresu nauk historycznych czy ścisłych.

Kwestionariusz ankietowy Wydziału Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności

Jedne z pierwsze badań ankietowych czytelnictwa w Polsce związane był jak zauważają badacze z działalnością czytelni bezpłatnych Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności¹⁹. W 1896 r. Stanisław Michalski (1865-1949)²⁰ sekretarz Wydziału

84-90; B. Bieńkowska, E. Maruszek (współpr.), *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 180-181.

¹⁵ Tamże, s. 26; D. Grinberg, E. Mazur, G. Pawlak, M. Sadowski, dz. cyt., s. 93.

¹⁶ K. Świerkowski, dz. cyt., s. 120.

¹⁷ I. Gawinkowa, S. Tazbir, *Podstawowe problemy organizacyjne wielkomiejskich bibliotek publicznych w świetle doświadczeń Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, [w:] *Problemy czytelnictwa w wielkich miastach: Krajowa Konferencja Bibliotekarska w Warszawie 2-4 VI 1958: referaty*, red. S. Tazbir, Warszawa 1960, s. 54.

¹⁸ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą. Dlaczego?” Ankieta przeprowadzona w Czytelniach Bezpłatnych przy Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności, 1896-1897, Archiwum Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy (dalej: ABPW), sygn. A. 17, k. 1-101.

¹⁹ Zob. J. Andrzejewska, *Badania czytelnictwa w Polsce do 1939 roku*, „Studia o Książce”, t. 16, 1986, s. 77, 110, J. Andrzejewski, *Z dziejów badań nad czytelnictwem w Polsce (do roku 1939)*, „Roczniki Biblioteczne”, 1988, z. 2, s. 250, 253; A. Zdanowicz, I. Socha, J. Kostecki, I. Koryś, Z. Zasacka, *Czytelnictwo. Badania*, [w:] *Encyklopedia książki: eseje a-j*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 471.

²⁰ Stanisław Michalski (1865-1949) – działacz oświatowy, organizator bibliotek oraz życia naukowego. W 1891 r. rozpoczął pracę w Czytelni XV Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności (ul. Mokotowska 35), pomagając jej kierownikowi Janowi Warchockiemu. W wyniku zaangażowania S. Michal-

Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności skierował do czytelników oraz użytkowników księgozbiorów czytelni bezpłatnych kwestionariusz ankietowy złożony z w wersji podstawowej z 19 pytań, w niektórych wersjach ankiety z 15 pytań. W Archiwum Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy zachował się zbiór 43 ankiet (w tym pisane wierszem) wypełnionych przez użytkowników księgozbiorów czytelni bezpłatnych prowadzonych przez Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności, wypełnionych w latach 1896-1897²¹. Analizując zachowane ankiety, należy stwierdzić, iż umieszczone w nich pytania miały na celu jak najlepsze poznanie użytkowników czytelni. Zawarte w ankietach pytania można podzielić na dwie grupy. W pierwszej części ankiety pytania dotyczą szeroko pojętych podstawowych informacji (danych osobowych) o użytkownikach czytelni: imię i nazwisko, wiek, zatrudnienie, wyznanie, odebrane wykształcenie, zatrudnienie rodziców, okres zamieszkania w Warszawie, ewentualnie miasto (miejsowość), z której czytelnik przybył do Warszawy²².

Natomiast pytania zawarte w drugiej części ankiety dotyczyły nawyków i preferencji czytelniczych oraz wyborów lektur przez użytkowników czytelni. Stanisław Michalski chciał także zbadać rozeznanie użytkowników czytelni bezpłatnych WTD w kanonie literatury polskiej. Zadane pytania miały na celu zebranie opisowych odpowiedzi, które pozwoliłyby prowadzącym czytelnię na szczegółowe poznanie swoich czytelników. Anna Zdanowicz zauważa, że Stanisława Michalskiego interesowało poznanie tzw. „biografii czytelniczych” użytkowników czytelni bezpłatnych²³. W związku z tym w ankiecie umieszczono pytania dotyczące: okresu korzystania z czytelni, poprzedniego miejsca pozyskiwania książek do lektury, a także pytania mające na celu uzyskanie od respondentów listy tytułów książek przeczytanych w ostatnim roku, wskazania kilku książek przeczytanych jako pierwszych w życiu. Mając na celu zebranie informacji o preferencjach tematycznych przy wyborach lektur, poproszono czytelników o odpowiedzi na pytania dotyczące powieści, które zrobiły na nich największe wrażenie, wraz z uzasadnieniem odpowiedzi, a także o odpowiedź na pytanie, która z książek naukowych („książek poważnych”) była najbardziej interesująca i dlaczego, oraz które książki były najmniej interesujące lub niezrozumiałe wraz z uzasadnieniem dokonanego wyboru. W celu zbadania znajomości dzieł w kanonie literatury polskiej zadano pytanie o to, czy badany czyta chętnie poezję, oraz poproszono o wskazanie tytułów, które najbardziej podobały się czytelnikowi, a także poproszono

skiego czytelni przy ul. Mokotowskiej stała się wzorem dla innych czytelni. W 1894 r. został członkiem Zarządu Wydziału Czytelni, zaś w latach 1895-1912 był sekretarzem wydziału. Z kolei w 1906 r. wraz z gronem osób związanych z Wydziałem Czytelni WTD zorganizował Towarzystwo Czytelni m. Warszawy. Zob.: J. Hulewicz, *Michalski Stanisław (1865-1949)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 597-602; I. Lepalczyk, *Michalski Stanisław (1865-1949)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 584-585. Na temat działalności Stanisława Michalskiego w Wydziale Czytelni Bezpłatnych zob. J. Piskurewicz, *W służbie nauki i oświaty: Stanisław Michalski (1865-1949)*, Warszawa 1993, s. 18-29.

²¹ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 1-101; A. Zdanowicz, *Pierwsze polskie próby badań nad czytelnictwem (1881-1918)*, [w:] *Ludzie i książki: studia historyczne*, red. J. Kostecki, Warszawa 2006, s. 151-152; J. Krajewska, dz. cyt., s. 61-62.

²² „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 12-101; A. Zdanowicz, dz. cyt., s. 152.

²³ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 12-101; A. Zdanowicz, dz. cyt., s. 152.

o wymienienie znanych utworów poetyckich Adama Mickiewicza oraz wskazanie, które z utworów czytał najchętniej. W ankiecie znajdowało się również pytanie, czy czytelnik posiada własny księgozbiór oraz jakich książek najbardziej brakuje w księgozbiórze czytelnika bezpłatnych²⁴. Z kolei krótsza wersja ankiety, licząca 15 pytań, została zrehabilitowana nieco inaczej. Przykładowe pytania brzmiały: Wypowiedzcie sąd o kilku książkach przeczytanych. Porównaj je ze sobą. Z czego podobały się lub nie podobały? Które w ogóle najmniej zajmują?²⁵.

Użytkownicy czytelnika bezpłatnych – podstawowe informacje

Analizując zawarte podstawowe informacje (dane osobowe) w zachowanych 43 ankietach o użytkownikach czytelnika bezpłatnych można stwierdzić, iż prawdopodobnie byli nimi przede wszystkim mężczyźni, w mniejszym stopniu kobiety, gdyż zachowało się 38 ankiet wypełnionych przez mężczyzn i tylko 5 ankiet wypełnionych przez kobiety w różnym wieku²⁶. W przeważającej większości użytkownikami czytelnika były osoby do 21. roku życia. Wśród 43 zachowanych ankiet jest to aż 25 osób²⁷. Najmłodszym odnotowanym czytelnikiem był Franciszek Kalisz mający w momencie wypełniania ankiety 13 lat²⁸. W przedziale wiekowym do 21. roku życia najwięcej było czytelników w wieku 17 lat – 6 osób oraz w wieku 15 lat – 5 osób²⁹. Z kolei najstarszym użytkownikiem czytelnika był emeryt Mikołaj Kwiatkowski mający 60 lat oraz nieznany z imienia i nazwiska stolarz pełniący obowiązki zarządzającego fabryką i mający 45 lat³⁰.

Biorąc pod uwagę średnią wieku czytelników, nie powinien dziwić fakt, iż w ankietach 9 osób zadeklarowało opis jednoznacznie wskazujący, iż są uczniami³¹. Zaś pozostali użytkownicy wskazali wykonywanie różnych zawodów, m.in. 3 osoby wskazały zawód szewca³², 2 osoby krawca³³, 1 osoba czeladnika krawieckiego³⁴, 2 osoby litografa³⁵, a także 2 osoby wskazały, że pracują jako wyrobnicy³⁶. Wśród deklarowanych zawodów odnotowano także stolarza, snycerza w drewnie, odlewnika, pracownika drukarni, rymarza, elektrotechnika, a nawet skrzypka³⁷.

Z wykonywanym zawodem związane było także odebrane wykształcenie użytkownika czytelnika bezpłatnych i celem lepszego poznania czytelników w ankietach

²⁴ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 12-101; A. Zdanowicz, dz. cyt., s. 152.

²⁵ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 24v, 26v., 44v, 46v, 50v, 52v, 54v, 56v, 58v, 60, 62-62v, 66-66v, 68v, 72v, 82v, 84v, 86v, 88v.

²⁶ Ankiety wypełnione przez kobiety: „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 25-26v, 31-32v, 57-58v, 81-82v, 97-98.

²⁷ Tamże, k. 12-101.

²⁸ Tamże, k. 65-66v.

²⁹ Tamże, k. 12-101. Por. J. Krajewska, dz. cyt., s. 62.

³⁰ Tamże, k. 91-92v, 27-28v.

³¹ Tamże, k. 12, 21, 45, 51, 61, 65, 73, 75, 97. Por. J. Krajewska, dz. cyt., s. 62.

³² „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 55, 59, 95.

³³ Tamże, k. 31, 53.

³⁴ Tamże, k. 23.

³⁵ Tamże, k. 71, 87.

³⁶ Tamże, k. 79, 83.

³⁷ Tamże, k. 35, 37, 39, 41, 49, 63, 43, 47. Por. J. Krajewska, dz. cyt., s. 62.

tach zostało umieszczone także pytanie o wykształcenie. Większość respondentów zadeklarowała ukończenie trzech lub czterech klas szkoły³⁸. Jednak należy zwrócić uwagę, że wśród odpowiedzi na to pytanie użytkownicy często wskazywali, iż odebrali wykształcenie bardzo słabe lub pod okiem bliskich uczyli się czytać i pisać. W zachowanych ankietach odnotowane zostały następujące odpowiedzi określające poziom odebranego wykształcenia: „mierne”, „do szkoły wcale nie chodził”, „żadnego, sam się uczyć”, a także wskazujące na brak wykształcenia, zaś umiejętność czytania i pisanja została przekazana przez bliskich lub opiekunów³⁹.

W ankiecie pojawiło się także pytanie o zatrudnienie rodziców użytkowników czytelni bezpłatnych. Wśród wykonywanych zawodów pojawiają się typowo rzemieślnicze jak m.in. szewc (5), cieśla (1), bednarz (1), krawiec (1)⁴⁰, a także wymagające większych kwalifikacji i umiejętności jak m.in. kucharz w wojsku polskim (1), jubiler (1), sztukator (1), technik rysownik (1), sekretarz w „sądzie mirowym”⁴¹ (1), buchalter (1) czy przemysłowiec (1)⁴². Wśród wielu odpowiedzi zwracają uwagę też te, które informują o braku rodziców lub śmierci ojca (7) oraz utrzymywaniu się z „własnych funduszy rodziców” (5)⁴³.

Kolejne pytania dotyczyły wyznania oraz miejsca zamieszkania. Przeważająca większość użytkowników, odpowiadając na pytanie o wyznanie, wskazała, iż jest wyznania rzymsko-katolickiego, jedynie trzy osoby wpisały w ankiecie wyznanie mojżeszowe, zaś najprawdopodobniej jedna osoba była wyznania prawosławnego⁴⁴. Odpowiadając na pytanie dotyczące zamieszkania, sformułowane w ankiecie: Jak dawno mieszka w Warszawie? oraz Skąd przybył do Warszawy?, zdecydowana większość (tj. 25 osób) wskazała, iż mieszka w Warszawie do urodzenia lub jest stałym jej mieszkańcem⁴⁵. Wśród pozostałych odpowiedzi przeważają te wskazujące na przybycie do Warszawy z innych ośrodków miejskich, m.in. z Kielc (2), Sosnowca, Nowo-Radomska (dzisiejsze Radomsko), Szczawiny Kościelnej, Radomia (2), Krakowa, Ciechanowa, Kalisza oraz małych miejscowości lub wsi (3)⁴⁶.

Kolejne dwa pytania zawarte w ankiecie dotyczą nawyków czytelniczych oraz sposobów pozyskiwania lektur do czytania. Pierwsze pytanie, Jak długo korzysta z danej czytelni?, miało na celu uzyskanie informacji dotyczącej stażu korzystania z księgozbiorów czytelni bezpłatnych. Prowadzący je chcieli się dowiedzieć, czy ko-

³⁸ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 12, 14, 16, 33, 39, 43, 45, 47, 49, 51, 65, 75, 89. Por. J. Krajewska, dz. cyt., s. 62.

³⁹ Tamże, k. 25, 37, 69, 79, 83, 95.

⁴⁰ Tamże, k. 29, 31, 33, 45, 55, 59, 71, 95.

⁴¹ Rusycyzm używany w całym zaborze rosyjskim na określenie sądu pokoju. Zob. H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996, s. 294.

⁴² „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 83, 57, 39, 65, 67, 51, 23.

⁴³ Tamże, k. 14, 16, 25, 37, 47, 61, 69, 81, 89, 91. Por. J. Krajewska, dz. cyt., s. 62.

⁴⁴ W ankietach wyznanie mojżeszowe podały Maks Landau, Natalia Szrajber, nieznaną z imienia uczennicą Żydówka. Zob. „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 51, 57, 97. Zaś wyznanie prawosławne podał najprawdopodobniej Michał Szeferman. Zob. „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 23.

⁴⁵ Tamże, k. 16, 21, 25, 27, 31, 37, 39, 41, 43, 45, 49, 51, 57, 59, 61, 63, 71, 73, 81, 83, 85, 87, 89, 91, 97.

⁴⁶ Tamże, k. 12, 14, 23, 29, 33, 35, 53, 55, 65, 67, 75, 91, 95. Por. J. Krajewska, dz. cyt., s. 62-63.

rzystający z księgozbiorów są wieloletnimi użytkownikami czytelni, czy też ze zbiorów korzystają od niedawna. W wyniku analizy zachowanych ankiet ustalono, iż najczęściej osób, które wypełniły ankietę, korzystało z bibliotek czytelni bezpłatnych od 2 do 4 lat⁴⁷. Najkrótszy staż użytkownika czytelni miał Franciszek Kalisz (13 lat) – 2 miesiące, z kolei najdłuższy wskazał snycerz Bolesław Ładowski (35 lat), który „rozpoczął korzystanie w wieku 16 lat, z czytelni przy ul. Tamka”, czyli korzystał z bibliotek czytelni bezpłatnych już 19 lat⁴⁸.

Kolejne pytanie zawarte w ankiecie: Skąd poprzednio [czytelnik] brał książki?, jest niezwykle istotne, gdyż pokazuje sposoby pozyskiwania książek przez użytkowników czytelni. Zdecydowana większość wypełniających ankietę wskazała, iż korzystała z innych czytelni, m.in. przy ul. Łuckiej, ul. Piwnej (3), ul. Nowolipki, ul. Ciepłej, ul. Czerniakowskiej, ul. Krochmalnej (2), ul. Śliskiej, ul. Smolnej⁴⁹. Były też odpowiedzi, które informowały, że wcześniej ankietowani mieli trudności z dostępem do książek i nie korzystali z czytelni lub pożyczali książki od kolegów lub znajomych. Wskazują na to udzielone w ankietach odpowiedzi typu m.in.: „nigdzie”, „nie brał”, „znikąd”, „poprzednio nie brał nigdzie”. W związku z powyższym czytelnie bezpłatne WTD były dla tych osób pierwszym miejscem kontaktu z książką oraz możliwością jej swobodnej lektury⁵⁰.

Użytkownicy czytelni bezpłatnych – preferencje czytelnicze

Zawarte w kolejnej części ankiety pytania dotyczyły nawyków i preferencji czytelniczych oraz wyborów lektur przez użytkowników czytelni, a także miały na celu zbadanie zainteresowania oraz rozeznania tematycznego użytkowników czytelni bezpłatnych w literaturze polskiej. Odpowiedzi na te pytania miały formę swobodnej, opisowej wypowiedzi.

Pierwsze pytanie w tej części ankiety było prośbą o wymienienie tytułów książek przeczytanych w ostatnim roku. Wśród najczęściej wymienianych pozycji znalazły się powieści historyczne Henryka Sienkiewicza: trylogia *Ogniem i mieczem*, *Potop*, *Pan Wołodyjowski*, oraz trochę rzadziej wymieniane *Quo vadis* czy *Rodzina Połanieckich*⁵¹. Czytelnicy równie często wymieniali powieści Józefa Ignacego Kraszewskiego, m.in. *Rzym za Nerona*. *Obrazy historyczne*, *Stara baśń*, *Mistrz Twardowski*, *Chata za wsią*, *Bracia Zmartwychwstańcy*, *Banita*. *Czasy Stefana Batorego*, *Kraków za Łokietka*, *Dwie królowe*⁵². Wskazywano także utwory Adama Mickiewicza, m.in. *Pana Tadeusza*, *Konrada Wallenroda* czy *Dziady*⁵³, a także dzieła Juliusza Słowackiego, m.in. *Balladynę*, *Marię Stuart: dramat historyczny w pięciu aktach*⁵⁴. W gronie użytkowników czytelni bezpłatnych

⁴⁷ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 12, 14, 16, 25, 27, 31, 49, 51, 55, 59, 61, 63, 71, 73.

⁴⁸ Tamże, k. 65, 37.

⁴⁹ Tamże, k. 12, 14, 21, 23, 27, 33, 35, 39, 41, 51, 53, 55, 63, 65, 79, 83, 91, 97.

⁵⁰ Tamże, k. 16, 31, 59, 67, 71, 81, 95.

⁵¹ Tamże, k. 12, 14, 17, 21, 23, 25, 29, 35, 39, 43, 49, 51, 53v, 59, 67, 71, 77, 79, 81, 91.

⁵² Tamże, k. 14, 16v, 21, 23, 29, 31, 33, 37, 39, 47, 49, 51, 55, 59, 61, 71, 75, 79, 85, 91, 93.

⁵³ Tamże, k. 16v, 33, 47, 57, 67, 79, 85, 93.

⁵⁴ Tamże, k. 12, 47, 67, 69, 93.

znaleźli się także czytelnicy dzieł Bolesława Prusa, m.in. *Faraona*, *Emancypantek*, *Lalki*⁵⁵, a także Elizy Orzeszkowej, m.in. *Nad Niemnem*, *W klatce*, *Z życia realisty*⁵⁶, czy też Marii Rodziewiczówny, m.in. *Dewajtis*⁵⁷. Wśród lektur rzadziej wymienianych w ankietach można wskazać m.in. dzieło *Odyseja* Homera, powieści Aleksandra Dumasa *Hrabia Monte Christo* czy *Naszyjnik królowej*, powieść podróżniczo-przygodową Daniela Defoe *Przypadki Robinsona Crusoe*⁵⁸. Wśród listy książek przeczytanych w ostatnim roku wymienianych w ankietach oprócz powieści historycznych zdarzają się także prace uwzględniające indywidualne zainteresowania, jak chociażby wymienione przez ucznia Maksa Landusa (15 lat) prace z zakresu nauk przyrodniczych m.in.: *Fizyka*, *Mineralogia*, *Geologia*, *Chemia* oraz *Zasady chemii ogólnej* Bronisława Znatowicza⁵⁹.

Kolejne pytanie w ankiecie dotyczyło tytułów pierwszych książek przeczytanych przez użytkowników czytelni bezpłatnych. Odpowiadając na to pytanie, wskazywali oni wymienione już wyżej powieści Henryka Sienkiewicza i Józefa Ignacego Kraszewskiego⁶⁰. Wymieniano również bajki, wspominając: „Pierwszemi książkami czytаныmi przeze mnie były głównie dodatki do «Przyjaciela dzieci» i «Wieczorów Rodzinnych», a szczególnie z zajęciem czytałem po kilka razy czarodziejskie bajki jakto: *Z krainy czarów*, *Bajarz polski*, *Bajki Andersena*”⁶¹, a także wskazywano powieści pisane dla młodzieży, jak chociażby: *Podróż do wnętrza Ziemi* Juliusza Verne’a, *Przypadki Robinsona Crusoe* Daniela Defoe, *Chatę wuja Toma* autorstwa Harriet Beecher Stowe⁶². Wśród swych pierwszych lektur korzystający z księgozbiorów czytelni wymieniali także m.in. *Naukę czytania i pisanie według zasad za najlepsze uznanych* autorstwa Antoniego Celichowskiego (1818-1909), *Mały katechizm dla młodzieży wyznania rzymsko-katolickiego* autorstwa ks. Antoniego Putiatyckiego (1787-1862), *Stary i Nowy Testament*, *Śpiewy historyczne* Juliana Ursyna Niemcewicza, poezje Jana Kochanowskiego, Stanisława Trembeckiego oraz Sebastiana Fabiana Klonowica oraz dzieło *Pielgrzym w Dobromilu czyli Nauki wiejskie z dodaniem powieści* autorstwa Izabeli z Flemingów Czartoryskiej⁶³.

Stanisław Michalski chciał także poznać bliżej zainteresowania czytelników poprzez zadanie im następującego pytania: Które z przeczytanych kiedykolwiek powieści zrobiły największe wrażenie? Dlaczego? Sformułowane w ten sposób pytanie, które wymagało odpowiedzi opisowej, pozwalało lepiej poznać użytkowników czytelni oraz ich preferencje czytelnicze. Dzięki temu prowadzący czytelnie bezpłatne mogli polecać oraz nabywać do czytelni książki, które znalazłyby uznanie oraz zainteresowały czytelników, i tak też zapewne postępowano, gdyż w jednej z ankiet uczeń Aleksander Gołąbiewski wskazał: „Dzięki członkom czytelni, którzy dla mnie wybierali

⁵⁵ Tamże, k. 14, 45, 69, 77, 81.

⁵⁶ Tamże, k. 12, 25, 31, 33, 59, 71, 77, 81, 85, 91.

⁵⁷ Tamże, k. 12, 31, 47v, 43, 51, 61, 71, 77, 85, 89.

⁵⁸ Tamże, k. 23, 41, 35, 41.

⁵⁹ Tamże, k. 51.

⁶⁰ Tamże, k. 12, 32, 33, 35, 37, 69.

⁶¹ Tamże, k. 75, 89.

⁶² Tamże, k. 12, 27, 39.

⁶³ Tamże, k. 12, 27, 41, 75.

książki, zawsze czytanie ich było dla mnie bardzo przyjemną rozrywką⁶⁴. Użytkownicy czytelnicy bezpłatnych, wskazując książki, które zrobiły na nich największe wrażenie kierowali się swoim indywidualnymi wyborami oraz zainteresowaniami czytelniczymi. Wśród powieści historycznych, które wywarły na czytelnikach największe wrażenie oraz zapadały w ich pamięć, bardzo często wymieniane były książki Henryka Sienkiewicza⁶⁵. Stefan Fijałkowski, uczeń zecerski, napisał: „Ze wszystkich dzieł i utworów, które dotąd zdołałem przeczytać pierwsze i najsilniejsze wrażenie, które na długie lata pozostanie w mojej pamięci, wywołała na mnie trylogia mistrza literatury Polskiej – Sienkiewicza, w samej rzeczy *Ogniem i Mieczem, Potop, Pan Wołodyjowski*, bez przesady można nazwać «perłami literatury polskiej», za które to twórca ich zyskał wiekopomną sławę”⁶⁶. Podobnie pisał uczeń Emil Roszkowski: „Powieści historyczne pisane przez Henryka Sienkiewicza jak *Ogniem i Mieczem, Potop, Pan Wołodyjowski* bardzo duże na mnie zrobiły wrażenie, najlepiej jednak ze wszystkich jego utworów spodobał mi się *Potop* dlatego, że bardzo dobrze opisana w nim jest obrona Częstochowy przez księdza Kordeckiego, Kmicica i innych”⁶⁷. Z kolei 28-letni szewc Leonard Falkowski pozytywnie wypowiadał się o tych powieściach, przy okazji wyrażając wątpliwość w prawdziwość niektórych postaci występujących w powieściach: „Sienkiewicza dobre bo fantastyczne, a jak wiadomo że tylko *Ogniem i Mieczem, Potop* i *Pan Wołodyjowski*, tylko w Kmicica i Zagłobę nie chce mnie się jakoś wierzyć”⁶⁸.

Przytoczone opinie czytelników potwierdzają, iż w drugiej połowie XIX wieku powieści historyczne Henryka Sienkiewicza cieszyły się dużą popularnością. Powieści, w których przypomniano dawną świetność państwa, opowiadano w przystępny sposób historię kraju, miały na celu wzmacniać uczucia patriotyczne oraz podtrzymywać wiarę w odzyskanie niepodległości. Powieści Sienkiewicza to doskonały przykład literatury pisanej „ku pokrzepieniu serc” Polaków w trudnym okresie zaborów, która była bardzo popularna i ważna dla kształtowania świadomości narodowej robotników oraz ubogich mieszkańców stolicy⁶⁹. Dla użytkowników czytelnicy bezpłatnych, którzy w wielu przypadkach odebrali wykształcenie podstawowe, książki były jedynym – jak zauważa Jadwiga Krajewska – źródłem wiedzy o historii kraju, które w sposób przystępny niejako prezentowały dzieje narodu, dlatego, jak zauważa badaczka, czytelnicy cenili walory poznawcze prac Henryka Sienkiewicza oraz Józefa Ignacego Kraszewskiego⁷⁰. W zachowanych ankietach uczeń gimnazjum Mieczysław Pzezwiniński(?) wskazał, iż największe wrażenie na nim wywarły powieść oraz prowadzenie narracji w pracach Józefa Ignacego Kraszewskiego: „Największe wrażenie robią na mnie powieści Kraszewskiego, dlatego że czytając powieść tego autora widzę się wprowadzonym w zdarzenia i wypadki, które że tak rzekną przesuwają się

⁶⁴ Tamże, k.16.

⁶⁵ Zob. m.in. tamże, k. 12v, 21v, 27v, 35v, 39v, 43v, 47v, 49v, 51v, 53v, 55v, 63v, 69v, 71v, 73v, 75v, 79v, 85v, 87v, 89v.

⁶⁶ Tamże, k. 12v.

⁶⁷ Tamże, k. 21v.

⁶⁸ Tamże, k. 59v.

⁶⁹ Zob. J. Krajewska, dz. cyt., s. 141-143.

⁷⁰ Tamże, s. 144-145.

przed memi oczami i pozostawiają ze sobą uwielbienie i wdzięczność dla autora, który wyzwawszy mnie z terażniejszego położenia, wprowadza w życie przeszłe pełne zachwyty”⁷¹.

Dużym zainteresowaniem użytkowników czytelni bezpłatnych cieszyła się również powieść o tematyce społecznej. Powieść pozytywistyczna poruszająca problemy codziennego życia robotników, chłopów oraz ubogich mieszkańców była bliska czytelnikowi czytelni bezpłatnych, którego dotyczyły często takie same problemy dnia codziennego⁷². Klementyna Szymańska (21 lat) zwróciła uwagę na treść oraz tematy poruszane w powieściach oraz nowelach Klemensa Junosza, pisząc: „autor *Pajaków* nie wybiera do swoich powieści bogatych przedmiotów, romantycznych scen, zręcznych intryg. Junosza obrał sobie tło szare, drobne, wypadki powszechnego życia. Maluje głównie chłopów, Żydów oficjalistów i małych urzędników”⁷³. Na pozytywistyczną powieść *Marta* Elizy Orzeszkowej zwrócił szczególną uwagę nieznany z imienia 20-letni ślusarz, gdyż, jak sam wskazał w ankiecie, prezentowane w niej wartości były mu bliskie: „Na mnie z powieści robią wrażenie książki jak: *Marta* Orzeszk[owej] i wszystkie tej podobne, a dlatego, że moją dewizą w życiu jest: Stawiać czoło silnym, bronić słabych i nie urągać nędzy”⁷⁴. Zupełne inne książki wywarły wrażenie na odlewniku Tadeuszu Gajewskim, mianowicie m.in. powieść *Bene Nati*, *Niziny* Elizy Orzeszkowej czy też *Z siedmioletniej wojny* Józefa Ignacego Kraszewskiego, gdyż – jak pisze 20-letni młodzieniec: „są więcej romansowe i opisują o wierności stałej w miłości”⁷⁵.

W ankiecie skierowanej do czytelników umieszczono także pytanie o posiadanie własnych książek oraz o ich tytuły⁷⁶. W zachowanych ankietach 12 respondentów potwierdziło posiadanie własnego, przeważnie niewielkiego księgozbioru. W domowych księgozbiorach użytkownicy czytelni mieli powieści oraz prace Henryka Sienkiewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Elizy Orzeszkowej, Marii Konopnickiej, Bolesława Prusa, Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego⁷⁷. Zdarzali się czytelnicy posiadający większe księgozbiory, jak chociażby nieznany z imienia i nazwiska 45-letni stolarz, który zadeklarował: „Własnych książek posiadam przeszło 300 tomów, przeważnie religijnych i naukowych”⁷⁸. Na brak posiadania własnych, chociażby niewielkich, księgozbiorów przez innych użytkowników czytelni bezpłatnych wpływała zapewne w wielu przypadkach trudna sytuacja materialna. Nieznany z imienia i nazwiska 20-letni ślusarz, który wskazał, iż posiada kilka dzieł, zaznaczył, iż nie mógł powiększać swojego księgozbioru, ponieważ: „pieniędzy na inne potrzebniejsze w życiu przedmioty zaczęło brakować”⁷⁹. Trudna sytuacja materialna zmusiła także

⁷¹ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 45v.

⁷² J. Krajewska, dz. cyt., s.150-151.

⁷³ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 25v.

⁷⁴ Tamże, k. 29v.

⁷⁵ Tamże, k. 39v.

⁷⁶ W związku z tym, iż pytania w drugiej części ankiety nie we wszystkich zachowanych ankietach są takie same, pytanie o własny księgozbiór nie zawsze zostało ujęte.

⁷⁷ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 12v, 14v, 27v, 29v, 33v, 35v, 39v, 41v, 47v, 69v, 75v, 89v.

⁷⁸ Tamże, k. 27v.

⁷⁹ Tamże, k. 29v.

skrzypka Zbigniewa Pielesza do sprzedaży liczącej kilkadziesiąt tomów biblioteki przed przyjazdem do Warszawy⁸⁰.

Kolejne pytania umieszczone w ankiecie odnosiły się do preferencji czytelnich i dotyczyły czytania poezji oraz znajomości utworów poetyckich Adama Mickiewicza. W związku z tym, iż zapewne nie wszyscy użytkownicy czytelnii bezpłatnych wybierali trudniejsze w odbiorze utwory poetyckie jako lekturę, w celu lepszego poznania ich zainteresowań czytelnich oraz sprawdzenia ich znajomości kanonu literatury w ankiecie umieszczono następujące pytania: Czy chętnie czyta poezję? Przytoczyć tytuły tych, które się najwięcej podobały? oraz pytanie drugie: Które z poezji Mickiewicza są znane? Które mianowicie czytane były najchętniej?⁸¹ W większości respondenci deklarowali czytanie poezji m.in. Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego⁸², a także utworów m.in. Aleksandra Fredry, Marii Konopnickiej, Ignacego Krasickiego, Jana Kochanowskiego, Sebastiana Fabiana Klonowica⁸³. Spośród wielu pochlebnych opinii na temat poezji Adama Mickiewicza warto przytoczyć opinię ucznia szkoły miejskiej 16-letniego Romana Bukowskiego: „Poezje Mickiewicza uważane są za arcydzieło. Pieszczotliwość języka, jego giętkość, prześliczne giętkie rymowanie, zjednały im sławę arcydzieła. Lecz co do mnie (a gusta są rozmaite) wolałbym widzieć je bardziej żywymi, bardziej [...] bez tej pieszczotliwości dziecięcej, która choć się podoba, lecz nie zostawia po sobie głębszego wrażenia”⁸⁴. Wśród utworów poetyckich Adama Mickiewicza czytanych najczęściej wymieniane były dzieła: *Pan Tadeusz*, *Konrad Wallenrod*, *Dziady*, *Ballady i romanse*, *Grażyna*, *Sonet* *Krymskie*⁸⁵. Zdarzały się też inne opinie, w których czytelnicy odpowiadali, że nie lubią czytać poezji. Krawiec Michał Szefarman wskazał wprost w odpowiedzi: „Poezji nie czytam, ponieważ rymów nie lubię”⁸⁶, lub odpowiadali, iż czytali jedynie wybrane utwory poetyckie m.in. *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza⁸⁷. Dzieła Mickiewicza cieszyły się w dużą popularnością ze względu na kunszt poetycki oraz zawarty w nich przekaz dla odbiorcy. Dla badań nad czytelnictwem zachowane w ankietach wypowiedzi użytkowników czytelnii bezpłatnych są szczególnie istotne, gdyż pokazują, jakie elementy w poezji interesowały czytelników w II połowie XIX w.⁸⁸

Kolejne dwa pytania umieszczone w ankiecie również miały na celu poznanie zainteresowań czytelnich użytkowników czytelnii bezpłatnych. Pierwsze pytanie Stanisław Michalski ułożył następująco: Która z książek naukowych najwięcej zajęła? Dlaczego? lub w drugim wariancie ankiet pytanie to brzmiało: Która z książek poważnych najbardziej zajęła?⁸⁹ W odpowiedziach widoczna jest duża różnorodność

⁸⁰ Tamże, k. 47v.

⁸¹ Tamże, k. 13.

⁸² Tamże, k. 13, 15, 22, 26, 30, 34, 40, 42, 46, 48, 52, 54, 58, 60, 68, 72, 82, 86, 88, 90, 92, 94.

⁸³ Tamże, k. 13, 26, 28, 46, 52, 54, 58, 68, 70.

⁸⁴ Tamże, k. 61v.

⁸⁵ Tamże, k. 13, 15, 28, 30, 34, 36, 40, 48, 70, 76, 90, 92. Nie we wszystkich zachowanych ankietach występuje pytanie dotyczące znajomości utworów Adama Mickiewicza.

⁸⁶ Tamże, k. 24, 44, 56, 63v, 79v, 84.

⁸⁷ Tamże, k. 22, 36, 50, 52, 66, 76, 86.

⁸⁸ J. Krajewska, dz. cyt., s. 153.

⁸⁹ „Która z książek przeczytanych była najciekawszą...”, k. 64.

będąca wynikiem indywidualnych zainteresowań, wyborów oraz pasji czytelniczych, ukształtowana pod wpływem najbliższego otoczenia, wykonywanego zawodu czy wieku. Dzięki książkom naukowym czytelnik mógł poszerzyć wiedzę o otaczającym go świecie, a także uzupełnić braki w swoim wykształceniu. Stefan Fijałkowski, uczeń zecerski, wskazał: „Z mnóstwa książek naukowych, które dotąd zdołałem przeczytać, najwięcej zaciekało mnie dzieło pt. *Lumen* – jest to studium osnute na tle stworzenia się (ciał niebieskich) planet, komet i różnych konstelacji. Między innymi stworzenia naszej planety ziemi, stworzenia pierwszych ludzi i przepowiedni o końcu świata”⁹⁰. Z kolei ucznia Ignacego Dziaga zainteresowały książki naukowe pozwalające mu lepiej poznać świat m.in.: „o Wnętrzu ziemi, o powietrzu, o Owadach, o Zwierzęta, o Mineralach, o Roślinach”⁹¹. Zaś kobieta zatrudniona w pracowni sukien Maria Baj-ska, odpowiadając na to pytanie, napisała: „Z dzieł poważnych tłumaczonych wielkie wrażenie wywarła powieść *Nędznicy* Wiktora Hugo, tylko rozdział traktujący o klasztorach nie podobał mnie się”⁹².

Podobna różnorodność pokazująca indywidualne zainteresowania czytelnicze widoczna jest w odpowiedzi na drugie pytanie: Które książki najmniej zajmowały? Które były niezrozumiałe? Nieznanemu z imienia i nazwiska 20-letniemu ślusarzowi nie spodobały się romanse, w ankiecie napisał: „Najmniej zajmowały romanse francuskie, gdzie przyjaciel przyjacielowi, prawie wszędzie żonę bałamuci, ale tylko niektórych autorów, lecz na szczęście tych książek bardzo mało czytałem”⁹³.

W dłuższej wersji ankiety (19 pytań) ostatnie pytanie dotyczyło książek, których zdaniem użytkowników brakuje w Czytelniach Bezpłatnych WTD. Czytelnicy wymieniali tu powieści m.in. Zygmunta Kaczkowskiego (1825-1896), Henryka Sienkiewicza, Gabrieli Zapolskiej, Marii Rodziewiczówny. Zwracali też uwagę na niewystarczającą liczbę prac o podróżach, poezji, z zakresu literatury i historii Polski⁹⁴.

Podsumowanie

Prowadzone przez Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności czytelnie bezpłatne miały charakter swoistej „biblioteki publicznej” i umożliwiały mieszkańcom Warszawy dostęp do książek. Korzystali z nich przede wszystkim robotnicy, rzemieślnicy, ale również mieszkańcy wykonujący różne zawody, ludzie różnych wyznań, będący w różnym wieku⁹⁵. Na podstawie analizy zachowanych ankiet zauważalna jest znaczna popularność powieści historycznych Henryka Sienkiewicza, literatury pięknej oraz utworów poetyckich, m.in. Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. Stanisław Michalski w artykule *Czytelnictwo Warszawy* w 1903 r. trafnie napisał, jaką rolę pełniła książka w życiu użytkowników czytelni bezpłatnych: „Czytelnik miejski spośród klas pracujących żąda zresztą od książki nie tylko rozrywki, lecz i prawdziwej

⁹⁰ Tamże, k. 13v.

⁹¹ Tamże, k. 42v.

⁹² Tamże, k. 82.

⁹³ Tamże, k. 30v.

⁹⁴ Tamże, k. 13v, 15v, 42v, 48v, 76v.

⁹⁵ H. Orsza, [H. Radlińska], *Nasze biblioteki powszechne*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*, Kraków 1913, s. 223.

wiedzy. Chętnie i z zapalem poświęca wolne od pracy fizycznej godziny dla zdobycia wykształcenia przez samouctwo"⁹⁶. W latach 1894-1902 z możliwości wypożyczenia książek skorzystało 1 160 470 osób, które wypożyczyły 4 027 366 tomów⁹⁷. Biorąc pod uwagę przytoczone dane, zachowane w Archiwum Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy 43 ankiety jedynie w niewielkim stopniu ukazują obraz użytkowników czytelnicy. Jednak dostarczają informacji o indywidualnych czytelnikach, ich wieku, wykształceniu, wykonywanym zawodzie, oraz cennych informacji dotyczących ich zainteresowań oraz wyborów czytelniczych. Na indywidualne oraz osobiste opinie o książkach zwracali uwagę także pracownicy czytelnicy bezpłatnych. Zuzanna Rabska w swoich wspomnieniach z praktyk zapisała: „niezależnie od opinii, jaką ma książka wśród szerokich warstw czytelniczych, niezależnie od oficjalnej krytyki ustalającej jej pożytek dla kultury narodowej, czytelnik czy to starszy, czy to młodszy ma o niej zawsze niemal słuszone i sprawiedliwe zdanie, oparte na szczerym, osobistym wrażeniu odbieranym podczas lektury"⁹⁸. W zachowanych ankietach to właśnie te osobiste wrażenia na temat wypożyczonych przez użytkowników czytelnicy bezpłatnych książek są istotne dla badań nad dziejami czytelnictwa i roli książki w świadomości narodowej i kulturowej, w tym przypadku ze szczególnym uwzględnieniem Mazowsza i nade wszystko Warszawy w drugiej połowie XIX stulecia. Podkreślić należy w tym miejscu szczególną rolę Jana Tadeusza Lubomirskiego i jego dbałość o dostęp do książki społeczności warszawskiej, która poprzez lekturę dzieł m.in. Henryka Sienkiewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Elizy Orzeszkowej czy Bolesława Prusa stykała się z wielką literaturą polską oraz mogła poznać ojczyste dzieje.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Archival sources:

„Która z książek przeczytanych była najciekawszą. Dlaczego?” Ankieta przeprowadzona w Czytelnicy Bezpłatnych przy Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności, 1896-1897, Archiwum Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy (dalej: ABPW), sygn. A. 17, k. 1-101.

Printed sources:

Rabska Z., *Ze wspomnień o pracy w czytelnicy WTD*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 451-460.

Studies:

Andrzejewska J., *Badania czytelnictwa w Polsce do 1939 roku*, „Studia o Książce”, t. 16, 1986, s. 73-139.

Andrzejewski J., *Z dziejów badań nad czytelnictwem w Polsce (do roku 1939)*, „Roczniki Biblioteczne”, 1988, z. 2, s. 211-256.

Bieńkowska B., Maruszek E. (współpr.), *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.

⁹⁶ [S. Michalski], Sm, *Czytelnictwo Warszawy*, Warszawa 1903, s. 6.

⁹⁷ Dane liczbowe dotyczące użytkowników czytelnicy bezpłatnych zamieszczone na podstawie pracy H. Orsza, [H. Radlińska], dz. cyt., s. 223.

⁹⁸ Z. Rabska, *Ze wspomnień o pracy w czytelnicy WTD*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 456.

- Gawinkowa I., Tazbir S., *Podstawowe problemy organizacyjne wielkomiejskich bibliotek publicznych w świetle doświadczeń Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, [w:] *Problemy czytelnictwa w wielkich miastach: Krajowa Konferencja Bibliotekarska w Warszawie 2-4 VI 1958: referaty*, red. S. Tazbir, Warszawa 1960, s. 52-64.
- Grinberg D., Mazur E., Pawlak G., Sadowski M., *Res sacra miser: dzieje Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Warszawa 2015.
- Hulewicz J., *Michalski Stanisław (1865-1949)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 597-602.
- Karaś H., *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996.
- Konarski S., *Lubomirski Jan Tadeusz (1826-1908)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 58-60.
- Krajewska J., *Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870-1914*, Warszawa 1979.
- Lepalczyk I., *Michalski Stanisław (1865-1949)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 584-585.
- Maleczyńska K., *Książki i biblioteki w Polsce w okresie zaborów*, Wrocław 1987.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002.
- Mazur E., *Czytelnie bezpłatne Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, [w:] *Wielcy fundatorzy przełomu XIX i XX wieku dla Warszawy*, red. R. Nowoszewski, Warszawa 2018, s. 22-32.
- Mazur E., *Pomoc żywnościowa w Warszawie w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1995, nr 2, s. 185-196.
- [Michalski S.], *Sm, Czytelnictwo Warszawy*, Warszawa 1903, (pierwodruk „Ogniwo” 1903, nr 7 i 52).
- Orsza H., [H. Radlińska], *Nasze biblioteki powszechne*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*, Kraków 1913, s. 209-267.
- Piskurewicz J., *W służbie nauki i oświaty: Stanisław Michalski (1865-1949)*, Warszawa 1993.
- Radlińska H., *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1961.
- Świerkowski K., *Rodowód Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 106-129.
- Tabor U., *Życie zapomniane – praca i działalność oświatowa Marii Gomolińskiej w pierwszych instytucjach oświaty dorosłych w Polsce*, „Edukacja Dorosłych”, 2010, nr 2, s. 132-147.
- Zdanowicz A., *Pierwsze polskie próby badań nad czytelnictwem (1881-1918)*, [w:] *Ludzie i książki: studia historyczne*, red J. Kostecki, Warszawa 2006, 149-180.
- Zdanowicz A., Socha I., Kostecki J., Koryś I., Zasacka Z., *Czytelnictwo. Badania*, [w:] *Encyklopedia książki: eseje a-j*, t. 1., red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 471-485.

